

17. YÜZYILDA HARPUT KALESİ

Harput Castle in the 17th Century

Celalettin UZUN*

Enver ÇAKAR**

ÖZET

Stratejik öneminden dolayı, Harput Kalesi eski çağlardan beri birçok devletin egemenlik kurmak istediği önemli bir savunma merkeziydi. Çubukoğulları ile Türk hâkimiyetine geçen Harput, sırasıyla Artuklular, Selçuklular, Dulkadiroğulları, Akkayunlular ve Safevilerin idaresinde kalmış, 1516 yılında ise Osmanlı hâkimiyetine geçmiştir. Harput Kalesi'nde 17. yüzyılda küçük bir askeri birlik görev yapmaktaydı. Kalenin yanı sıra şehrin güvenliğinden de sorumlu olan bu birliğin başında âmir olarak bir dizdar bulunuyordu. Dizdarın emri altında ise bir kale kethüdası ile yeterli sayıda hisar eri vazife yapmaktaydı.

17. yüzyılda Harput Kalesi'nde, Kale Mahallesi adıyla bilinen bir yerleşim alanı da vardı. Burada, çoğunlukla askeri görevliler aileleri ile birlikte oturuyorlardı. Mahalle sakinleri toplu ibadetlerini ve dinî etkinliklerini Kale Camii ve Hüseyin Ağa Camii adlarını taşıyan mekânlarda yerine getiriyorlardı. Kale Camii'nin etrafı aynı zamanda sosyal ve iktisat hayatın cereyan ettiği önemli bir merkeziydi. Şehrin önde gelen tüccarlarının bir kısmı Kale Mahallesi'nde oturuyordu. Harput Kalesi'nde, güvenlik ve asayişten sorumlu askeri görevlilerden başka, kalenin bakım ve onarımı ile ilgilenen mimarı ile dini ve vakıf kurumlarında hizmet veren görevliler de vardı.

Bu çalışmada, Osmanlı arşiv belgeleri kaynak olarak kullanılmak suretiyle, 17. yüzyılda Harput Kalesi'nin fiziki durumu ile kalenin şehirdeki askeri ve sosyal fonksiyonu üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Elazığ, Harput, Harput Kalesi, Kale Mahallesi, Sosyal ve İktisadi Hayat

ABSTRACT

Due to its strategic importance, Harput Castle was an important defense center that many states have wanted to dominate on it since old centuries. Harput which came under the domination of Turks with Cubukoglu remained respectively under Artuklular, Selcuklular, Dulkadirogullari, Akkayunlular and Safeviler, it came under the Ottoman in 1516. A small military unit had duty on Harput Castle in 17th century. A dizdar was as commandant at the head of the unit which had responsibility for the castle and also security of the city. The town's enlisted man in efficient number had duty with a chamberlain of the castle under the command of dizdar.

There was a settlement area which was known with the name Kale county in Harput Castle in 17th century. Military officers dwelt usually on here with their families. Community dwellers used to make their mass worship and religious events on places named as Kale Mosque and Huseyin Aga Mosque. Kale Mosque's region was an important center that social and economy events occurred at the same time. A part of merchants as prominent in the city dwelt on Kale County. An architect who concerned on maintenance and care of the castle and officers who served for religion and in foundations were here besides military officers who were responsible for security and public order in Harput Castle.

On the study, physical state of Harput Castle in 17th century and military and social function of the castle in the city have been considered, using Ottoman archive documents as sources thereby.

Key words: Elazig, Harput, Harput Castle, Kale County, Social and economical life

GİRİŞ

Anadolu'nun en köklü yerleşim alanlarından biri olan Harput, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Fırat Bölümü'nün güneyinde yer alan bir plato üzerinde kurulmuştur. Denizden yaklaşık olarak 1450-1500 metre yüksekliğinde olan bu tarihi kentin etrafı verimli ovaların yanı sıra, Fırat

* Arş. Gör., Bingöl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü-BİNGÖL, celeddinuzun@hotmail.com

** Prof. Dr., Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü-ELAZIĞ, ecakar23@gmail.com

ve Murat nehirleri gibi önemli su kaynakları ile çevrilidir¹. Konum olarak, güney, kuzey, doğu ve batı istikametlerinde şehirleri birbirine bağlayan bir mevkiye bulunmasından dolayı, Kuzey ve Orta Anadolu ile Kuzey Mezopotamya, Kafkaslar, Suriye ve İran'daki bazı ticaret yollarıyla bütünleşmiştir². Bu özelliklerinden dolayı şehir, ilk çağlardan itibaren önemli bir yerleşim merkezi olmuş ve çok sayıda medeniyete ev sahipliği yapmıştır³. Ticari yolların, verimli ovaların ve su kaynaklarının kontrolü ve güvenliğinin sağlanması için de bölgeye hâkim bir mevkiye Harput Kalesi inşa edilmiştir. Kalenin inşa edildiği alan nispeten yüksek, engebeli ve yalçın kayalıklarla çevrilidir⁴.

Mevcudiyeti Urartululara kadar götürülen Harput, Bizans dönemine kadar sadece iç kaleden oluşan bir yerleşmeydi. Türk hâkimiyetine geçtikten sonra, özellikle Artuklular döneminde, şehir iç kalenin kuzeyi ve batısı doğrultusunda genişlemiş ve kale dışında yeni yerleşim birimleri oluşturulmuştur⁵. Harput Kalesi de eski çağlardan itibaren önemli bir müdafaa merkezi olmuş ve bölgenin düşman saldırılarına karşı korunmasında mühim görevler üstlenmiştir. Stratejik öneminden dolayı tarihi süreç içerisinde defalarca onarım ve bakım görmüştür⁶.

Kalenin en eski onarım kitabesi Artuklular dönemine aittir. Artuklu hükümdarı Nizameddin İbrahim dönemine ait olan bu kitabeden, kalede geniş tamiratların yapıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim günümüze kadar gelen kalenin en güzel duvar ve burçları Nizameddin İbrahim'in eseridir. Yine Artuklular döneminde kaleye bir kısım eklemeler de yapılmıştır. Nureddin Artukşah'ın burada bir hastane inşa ettirdiği tahmin edilmektedir⁷. Ayrıca kale içinde kuzey sur duvarları üzerinde bir Artuklu Sarayı'nın varlığı da bilinmektedir⁸.

Resim 1: Artuklu Sarayının Kalıntıları (Kaynak: Veli Sevin-Necla Arslan Sevin-Haydar Kalsen, *Harput Kale Mahallesi Osmanlı Yaşamı*, s. 26).

¹ Harput'un kurulduğu platonun batısında Kuz Ova, doğusunda Ulu Ova, güneyinde Elazığ Ovası ve kuzeyinde ise bugün büyük bir kısmı Keban Baraj Gölü'nün altında kalan Murat Nehri Vadisi bulunmaktadır. Ortalama 1751 km² lik bir alanı kaplayan plato, 30-40 km uzunluğunda ve 15-20 km. genişliğindedir. M. Taner Şengün, *Harput Platosunda Doğal Ortam-İnsan İlişkileri ve Doğal Çevre Planlaması*, Elazığ, 2012, s. 1; Saadettin Tonbul, "Coğrafi Faktörlerden Yer Şekillerinin Harput'un Kuruluşu, Gelişmesi ve Şehrin Yer Değiştirmesi Üzerine Olan Etkileri", *Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu*, 1, Elazığ, 2013, s. 81-82.

² Recep Yıldırım, "Harput Elazığ Yöresinin Tarihi Coğrafyası", *Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu*, 1, Elazığ, 2013, s. 297-298; Kemalettin Köroğlu, *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi*, İstanbul, 1996, s. 2-3.

³ Osmanlıdan önce bölgede hâkimiyet kuran devletler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nureddin Ardıçoğlu, *Harput Tarihi*, İstanbul, 1964; Besim Darkot, "Harput", *İslam Ansiklopedisi*, V/1, Eskişehir, 1997, s. 296-299; Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Ankara, 1989; İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, 1-2, İstanbul, 2013.

⁴ Selçuk Hayli, "Tarihi Coğrafya Açısından Harput Şehrinin Fonksiyonları ve Etki Sahası", *Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu*, 1, Elazığ, 2005, s. 292.

⁵ Ertuğrul Danık, *Ortaçağ'da Harput*, s. 27.

⁶ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s. 197.

⁷ Nureddin Ardıçoğlu, *Harput Tarihi*, s. 51-52, 60.

⁸ Ertuğrul Danık, *Ortaçağ'da Harput*, Ankara, 2001, s. 50.

Dulkadiroğullarının Harput'a hâkim oldukları dönemde Memluk sultanı tarafından görevlendirilen Halep valisi Seyfeddin Curci kaleyi 3,5 ay süre ile kuşatmıştır. Bu kuşatmadan dolayı kalede bir kısım tahribatlar olduğundan Dulkadir beylerinden Halil ve İbrahim Beyler kalede esaslı bir onarım yapmışlardır⁹.

Dulkadiroğullarından sonra bölgeyi hâkimiyeti altına alan Akkoyunlu hükümdarı Hasan Bahadır Han (Uzun Hasan) zamanında da kalede onarımların yapıldığını mevcut kitabelerden öğrenmekteyiz. Hasan Bahadır ve torunu Rüstem Han zamanında Harput'ta basılmış paraların olması, burada bir darphanenin olduğunu da göstermektedir¹⁰. Bu darphane Osmanlı sultanlarından Yavuz Sultan Selim ve Kanunu Sultan Süleyman dönemlerinde de aktif olarak işletilmiş ve Harput'ta para bastırılmıştır. İltizam usulüyle işletilen bu darphanenin 1523 yılında 60.000 akçe mukataa geliri vardı. Ancak darphane, daha sonraki yıllarda önemini yitirmiş ve faaliyetlerine de son verilmiştir¹¹. Harput'taki darphanenin yeri tam olarak tayin edilememekle birlikte, arkeolojik verilerden hareketle, buranın kale içinde olduğu düşünülmektedir¹².

Resim-2: Harput Kalesi'nden Bir Görünüm

Osmanlı sınırlarının Van'ın ötesine geçmesi Harput'u stratejik bakımdan geri plana itmiştir. Doğu cephesinde İran'a karşı verilen mücadele daha uzak bölgelere taşınmıştır¹³. Dolayısıyla Harput Kalesi, Osmanlı döneminde düşman saldırılarından ziyade, şehrin en korunaklı bölgesi olması hasebiyle, genellikle alakalı çeşitli görevler üstlenmiştir.

1. 17. Yüzyılda Harput Kalesi (İç Kale)

Kale¹⁴, yalnızca saldırılardan korunulacak bir yapı olmayıp aynı zamanda etkin savunma yapılan, saldırganları uzak tutmak için harekâtlar düzenlenen ve sahip olunan toprakların denetim altında tutulmasını mümkün kılan müstahkem bir yapı özelliğini de taşımaktaydı¹⁵. Konumu belirlenirken arazinin doğal özelliklerinden yararlanılırdı. Dolayısıyla yol kavşağı, ana yol, geçit yeri, kıydan fazla uzakta olmayan burun, dağlar arasındaki boğaz ve köprübaşları gibi stratejik yerler kalenin konumunun belirlenmesinde son derece etkiliydi¹⁶. Harput

⁹ Nureddin Ardıçoğlu, *Harput Tarihi*, s. 66-68.

¹⁰ Nureddin Ardıçoğlu, *Harput Tarihi*, s. 73.

¹¹ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 144-222.

¹² Veli Sevin-Necla Arslan Sevin-Haydar Kalsen, *Harput Kale Mahallesi'nde Osmanlı Yaşamı*, İstanbul, 2011, s. 147.

¹³ İran ile girişilen savaşlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsi Münâsebetleri (1578-1612)*, İstanbul, 1993; Özer Küpeli, *Osmanlı-Safevi Münâsebetleri (1612-1639)*, İstanbul, 2014.

¹⁴ Kale, bir bölgeyi korumak üzere sağlam şekilde yapılan ve etrafı kalın duvarlarla çevrili olan yapılar olup, Arapçada *kal'a* olarak isimlendirilmektedir. M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 2, İstanbul, 1983, s. 143; Nazmi Sevgen, *Anadolu Kaleleri*, Ankara, 1959, s. 5.

¹⁵ John Keegan, *Savaş Sanatı Tarihi*, (çev. Selma Koçak), İstanbul, 2007, s. 185-186.

¹⁶ Semavi Eyice, "Kale", *DİA*, 24, Ankara, 2001, s. 234.

Kalesi de inşa edilirken doğal faktörler göz önünde bulundurulmuş, saldırılara karşı kuzey, güney ve doğudan derin uçurumlarla çevrili olan oldukça korunaklı bir sırt üzerinde kurulmuştur.

Kalenin kurulduğu bu sırt, doğudan Mezbahana Deresi, batıdan ise bu derenin bir kolu olan Sal Deresi'nin oluşturduğu vadiler arasında bulunmaktadır. Surlarla birlikte kalenin vadi zemininden olan yükseltisi, doğuda 100 metre, batıda 60-70 metre, iki vadinin birleştiği güney yamaçta ise 150-200 metreyi bulmaktadır¹⁷.

Osmanlı hâkimiyetine geçtikten sonra Harput Kalesi bütün ihtişamıyla tarihi fonksiyonunu devam ettirmiştir. Nitekim 17. yüzyılda Harput'u ziyaret eden ünlü seyyah Evliya Çelebi'nin tasvirine göre kale; kare şeklinde, yalçın kaya üzerinde taştan inşa edilmiş, sağlam ve güzel bir yapı idi. Yine kalenin sadece bir kapısı olduğundan bahseden Evliya Çelebi, burada bin kadar hane ve minaresiz bir caminin mevcudiyeti ile kale içinde su sarnıçları, zahire ambarları ve mehterhanenin bulunduğu da bahsetmektedir. Ayrıca kale yönetiminden sorumlu bir dizdarın olduğunu ve onun emrinde çalışan bir kethüda ile yeterli sayıda kale erinin mevcut olduğunu da belirten Evliya Çelebi, kalede cephane ve büyük topların varlığından da bahsetmektedir¹⁸.

Şehrin en korunaklı yeri olduğu için kalede silah ve mühimmat gibi askeri teçhizat da muhafaza edilmekteydi. Mesela 1627 yılında eski kale dizdarı olan Mustafa Ağa'nın yeni kale dizdarı olarak görevlendirilen Seydi Ali Ağa'ya devrettiği cephanelikteki silah ve malzemenin envanterinde; üç tüfek, üç küllük, bir demir kapı, dokuz araba çengâli, bir araba zinciri, bir araba kazığı, altı araba tekerleği, beş araba kendiri, yedi derbuzen¹⁹, iki derbuzen kuyruğu, iki derbuzen ayağı, üç top parçası (iki nügi miktarı), üç top halka, iki top enügi, bir top enügi hokka, üç top önü, bir top hokka, bir top (kale kapısı önünde), iki kurşun parçası, bir nakkâre²⁰, iki kese barut, yarım kese kükürt, altı bez sandığı, bir demir çember, bir bakır külçe, bir demir zincir, beş küçük tekerlek, iki gülle sandığı ve bir kilit ile 233 top yuvarlak²¹, 32 ince çubuk ve 50 köhne keman²² bulunmaktaydı²³.

Cephaneliğin haricinde, kalede hububat ve benzeri mahsulatın muhafaza edildiği iki ambar da vardı²⁴. Aynı olarak toplanan vergiler de burada muhafaza edilmekteydi. Mesela 1639 yılında Amid'den Harput kadısı ve dizdarına hitaben gönderilen bir tezkerede, Harput haslarından elde edilen 24 bin Harputî kile hububatın kaledeki ambarlarda muhafaza edilmesi ve hububatın zayi olmaması için de kale dışında başka bir yerde ambar ettirilmemesi konusunda yetkililer kesin bir şekilde uyarılmıştır²⁵. Ayrıca çevre bölgelerde toplanan devlete ait vergi gelirlerinin de iç kalede muhafaza edildiği anlaşılmaktadır. Mesela 1639'da Abaza Yusuf Ağa'nın toplamış olduğu 10.000 kuruşu, muhafaza edilmesi için Harput Kalesi'ne bıraktığı görülmektedir²⁶.

Hırsızlık, adam öldürme ve alınan borcun ödenmemesi gibi muhtelif suçlar nedeniyle tutuklanan kişiler kale içinde bulunan bir zindanda hapsediliyordu. Kaledeki zindanda sadece Harput Sancağı dâhilinde tutuklanan suçlular bulunmuyor, aynı zamanda seferlerde esir alınan

¹⁷ Saadettin Tonbul, "Coğrafi Faktörlerden Yer Şekillerinin", s. 87; Veli Sevin-Necla Arslan Sevin-Haydar Kalsen, *Harput Kale Mahallesinde Osmanlı Yaşamı*, s. 81.

¹⁸ Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zilli, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 3. Kitap: *Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 305 Numaralı Yazmanın Transkripsiyon-Dizini*, (Haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı), İstanbul, 1999, s. 135.

¹⁹ Hafif top olarak kullanılan derbuzenler muhtelif çaplarda ve buna bağlı olarak değişik isimlerde anılmaktaydı. Arşiv kaynaklarında zarbuzân, darbzen, darbzân ve darbuzân gibi farklı yazılışlarına da rastlanmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Salim Aydüz, *Taphâne-i Amire ve Top Döküm Teknolojisi*, Ankara, 2006, s. 373-392.

²⁰ Mehterhanede yer alan bir çeşit davul. Bkz. M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 2, İstanbul, 1983, s. 649.

²¹ 15 ve 16. asırlarda topların attığı büyük mermilere yuvalak veya yuvarlak denilmekteydi. Salim Aydüz, *Taphâne-i Amire ve Top Döküm Teknolojisi*, s. 421.

²² Yay demektir. Ayrıca bunun yerine *kavis* tabiri de kullanılmaktaydı. Bkz. M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 2, s. 239.

²³ HŞS, nr. 38244-III, s. 187/b.1.

²⁴ HŞS, nr. 38244-II, s. 137/b.1

²⁵ HŞS, nr. 38244-II, s. 106/b.3.

²⁶ HŞS, nr. 38244-II, s. 48/b.2.

düşman askerleri²⁷ ve çevre kaza veya sancaklarda yakalanan suçlular da burada hapsediliyordu. Dolayısıyla kaledeki zindan, bölgenin en korunaklı zindanlarından biri olup merkezi bir hapishane özelliğini de taşıyordu. Mesela kapıcılar kethüdasının Çemişgezek tarafında yakaladığı suçlular Harput Kalesi'nde hapsedilmiştir²⁸. Ayrıca 1638 yılında Sağman Kazası cizye vergilerine kefil olan Dilo adlı gayri müslim, bu vergilerin eksik toplanması sebebiyle, kefaletinden dolayı tutuklanarak Harput Kalesi'ne getirilmiş ve burada hapsedilmiştir²⁹.

Evliya Çelebi'nin de belirttiği üzere³⁰, kale içinde bir mehterhane vardı. Buradaki çalgıcı mehterler gece ve gündüz (*leyli ve'n-nehâr*) hizmet görüyorlardı³¹. Yine kaledeki çalgıcı mehterler, şehir ve çevresindeki diğer mehter ile birleşip kasaba ve şehirleri geziyorlardı. Muhtemelen bunlar halkı eğlendirip karşılığında ücret alıyorlardı. Zira 1639 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, Harput Kalesi'nde bulunan çalgıcı mehterler, merkeze adam göndererek, şehir ve etraftaki mehterler ile şehir ve kasabaları dolaştıklarını ve kimseye zararları olmamalarına rağmen "*kadîme muhâlif bazı kimesneler*" kendilerine engel olduklarını bildirerek şikâyetle bulunmuşlardır. Bunun üzerine, kimseye zarar vermemeleri halinde "*kadîmden olageldüğü üzere*" gezip dolaşmalarına izin verilmesi ve bu konuda kimsenin onlara müdahale etmemesi için gerekli tedbirleri alması hususunda Harput kadısına hitaben bir ferman gönderilmiştir³². 1653 yılında kalede bulunan mehterlerin başında Avid adlı bir gayri müslimin bulunması, onların da Harput musikisi konusunda faal olarak görev yaptıklarına işaret etmektedir³³.

Kalede, belgelerde *cübb* olarak ifade edilen ve üstü açık olup içerisinde su bulunmayan derin bir kuyudan bahsedilmiştir. Bu kuyu yağmur sularının biriktirildiği bir sarnıç özelliğini taşıyordu. Nitekim 1683 yılında Harput sakinlerinden olan Süleyman'ın küçük oğlu Hasan, kuyu yakınından geçerken şiddetli yağmur nedeniyle oluşan balçıktan dolayı ayağı kayarak kuyuya düşmüş ve boğularak ölmüştür³⁴.

2. Kale Mahallesi (Sosyal ve Ekonomik Hayat)

Kale içinde askeri ve idari birimlerin yanı sıra Kale Mahallesi olarak isimlendirilen bir yerleşim alanı da vardı³⁵. Fakat âvarız hane kayıtlarında burada yaşayanlarla alakalı bir kayda rastlanmaması³⁶, burada meskûn olanların çoğunlukla vergi yükümlülüğü olmayan aileler olduğu izlenimini vermektedir. Fakat kale kethüdasının yanı sıra bir kısım kale neferleri iç kalenin dışında bulunan mahallelerde de oturuyorlardı³⁷. Eliya Çelebi, iç kalede bin kadar hanenin varlığından bahsetmektedir. Ancak kalenin büyüklüğü göz önünde bulundurulduğunda belirtilen rakamın oldukça abartılı olduğu söylenebilir. Nitekim 17. yüzyılın ortalarında Harput şehrindeki toplam ev sayısı 719 civarındaydı³⁸. Muhtemelen Evliya Çelebi'nin verdiği tahmini rakam şehrin geneli için söz konusu olmalıdır.

²⁷ Celalettin Uzun, "IV. Murad Dönemi Bağdad Seferleri Sırasında Harput Sancağı'nın Üslendiği Rol", *Geçmişten Geleceğe Harput Ulusal Sempozyumu*, 2, Elazığ, 2013, s. 759-760.

²⁸ HŞS, nr. 331, s. 91/b.3.

²⁹ HŞS, nr. 38244-II, s. 95/b.2.

³⁰ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 3, s. 135.

³¹ HŞS, nr. 38244-II, s. 125/b.2.

³² HŞS, nr. 38244-II, s. 125/b.2.

³³ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s. 74.

³⁴ HŞS, nr. 331, s. 32/b.2.

³⁵ Genellikle sicil kayıtlarında *Harput Kal'ası* ifadesi kullanılmakla birlikte 1639 tarihli bir sicil kaydında *Kal'a Mahallesi* ifadesi kullanılmıştır. Bkz. HŞS, nr. 38244-II, s. 54/b.2.

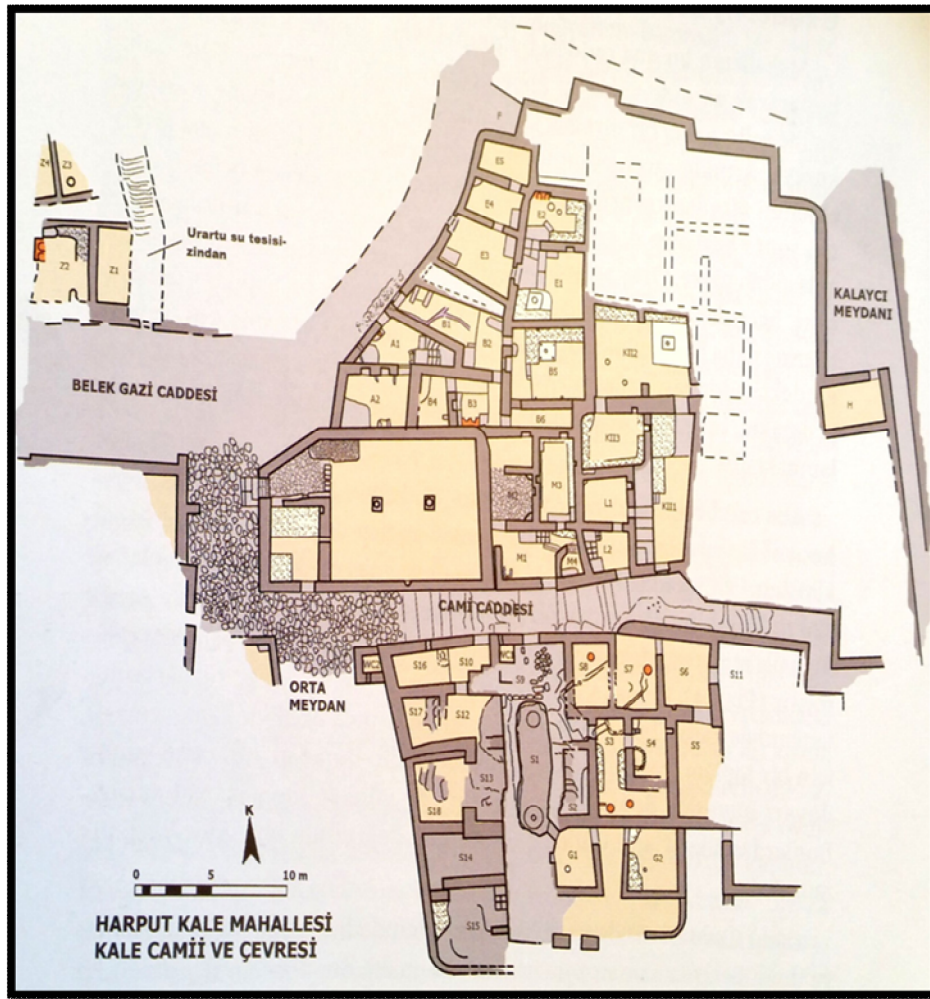
³⁶ 1646 yılında yapılan avarız tahriri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Ali Ünal, "1646 (1056) Tarihli Harput Kazâsı Avârız Defteri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XII, İzmir, 1997, s. 9-73.

³⁷ Mesela Mescid-i Kara Süfi Mahallesi'nde 5, Mescid-i Saray Hatun Mahallesi'nde 5, Cami-i Arslaniye Mahallesi'nde 3, Zahiriyeh Mahallesi'nde 2, Ortak Mahallesi'nde 2, Cami-i Meydan ve Cami-i Kebir mahallelerinde ise birer hisar eri olmak üzere, toplam olarak 19 hisar eri Harput'un kaleye yakın olan mahallelerinde oturuyorlardı. Bkz. Mehmet Ali Ünal, "1646 (1056) Tarihli Harput Kazâsı Avârız Defteri", s. 22, 24-26, 28-29.

³⁸ Mehmet Ali Ünal, "1646 (1056) Tarihli Harput Kazâsı Avarız Defteri", s. 15.

Evliya Çelebi'nin Kale Mahallesi'ndeki evlerden “*hâk-i amber-i pâk ile mestûr hâne-i ma'murlar*” olarak bahsetmesinden³⁹ hareketle, 17. yüzyılda kale içindeki evlerin güzel ve bakımlı olduğunu söyleyebiliriz. Belirli bir plan dâhilinde yerleştirilen evlerin yönü güneş ve manzaraya göre birbirini üzerinden bakacak şekilde planlanmıştı. Sahiplerinin sosyal ve ekonomik konumlarına göre tasarlanan evlerin ekserisi mütevazı ölçekteydi⁴⁰.

Kaledeki evler, özellikleri ve kullanım alanlarına göre değişiklik göstermekteydi. Mesela 1633 yılında satışı gerçekleştirilen bir evin, hazine üstünde bir odası ile bir bâb sofası ve avlusu vardı⁴¹. 1664 yılında satılan bir başka ev; bir oda, bir sofa, bir tâbhâne örtmesi ve avlu ile tuvalet ve karlığa sahipti⁴². Yine 1671'de satılan bir evin; “*bir bâb sofa bir bâb kış damı, bir eyvân ve bir bâb sofa oda fevkâni, tahtani ahuru ve bir bâb samân damı havlusı...*”⁴³, 1672'de satılan başka bir evin; “*bir bâb sofa ve tahtâniyiyle ve bir bâb kış damı havlu ve kenefiyle...*”⁴⁴ şeklinde tarif edilmesi, kaledeki evlerin tek tip olmadığını, tek katlı mütevazı görünümlü evlerin yanı sıra iki katlı, kullanım alanları geniş ve eklentileri fazla olan evlerin de mevcut olduğuna işaret etmektedir.

Plan 1: Harput Kale Mahallesi (Kaynak: Veli Sevin-Necla Arslan Sevin-Haydar Kalsen, *Harput Kale Mahallesinde Osmanlı Yaşamı*, s. 106)

³⁹ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 3, s. 135.

⁴⁰ Veli Sevin-Necla Arslan Sevin-Haydar Kalsen, *Harput Kale Mahallesinde Osmanlı Yaşamı*, s. 154.

⁴¹ HŞS, nr. 386, s. 198/b.2.

⁴² HŞS, nr. 368, s. 31/b.2.

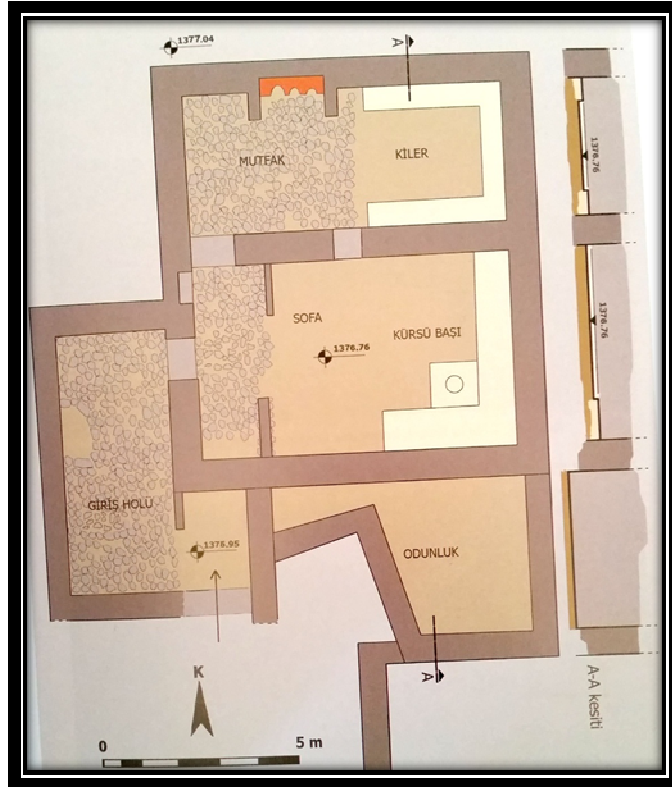
⁴³ HŞS, nr. 38244-I, s. 104/b.3.

⁴⁴ HŞS, nr. 362, s. 79/b.1.

Resim 2: Batıdan Kale Mahallesi'nden Bir Görünüm (Kaynak: Veli Sevin-Necla Arslan Sevin-Haydar Kalsen, *Harput Kale Mahallesinde Osmanlı Yaşamı*, s. 170)

Şer'ıye Sicillerinde yer alana belgelerdeki tanımlamalara göre, hemen hemen her evin bir avlusu vardı. Aile hayatının mahremiyeti açısından duvarlarla çevrili olan bu kısım, ev kadını için çok önemliydi. Zira evin günlük işlerinin önemli bir kısmını oluşturan; çamaşır yıkamak ve asmak, ekmek veya yemek pişirmek, odun kesmek, sebze ya da meyve kurutmak gibi ağır ev işleri, dış dünyadan ayrı olan bu mekânlarda yapılıyordu⁴⁵.

Plan 2: Kale Mahallesinde Bulunan Bir Konutun Planı (Kaynak: Veli Sevin-Necla Arslan Sevin-Haydar Kalsen, *Harput Kale Mahallesinde Osmanlı Yaşamı*, s. 170)

⁴⁵ Doğan Kuban, "Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fizikî Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", *Vakıflar Dergisi*, 7 (1968), s. 66.

Harput Kale Mahallesi'nde gayri müslimler de ikamet ediyordu. Nitekim 1633'te bir gayrimüslim kadın, kalede Molla Yusuf'un evinin yanında bulunan bir evi 38 kuruş ile birlikte bir gümüş kemer vererek satın almıştır⁴⁶.

Kalede ortalama bir evin fiyatı 20 ila 50 kuruş arasında değişiyordu. En düşük ev fiyatı 5 kuruştur. Ancak kalede 10, 12, 14, 17, 20, 29 ve 50 riyal kuruşa satılan evler olduğu gibi, bu ortalamanın üstünde 60, 70, 80 ve 150 kuruşa satılan evler dahi vardı. Evin özelliği, kullanım alanı ve bulunduğu mevki, fiyatları etkileyen en önemli unsurlardı (bkz. Tablo 1).

Tablo 1: 17. Yüzyılda Harput Kalesi'nde Satışı Yapılan Bazı Evlerin Fiyatları

Satılan Evin Özellikleri	Satış Fiyatı	Satış Tarihi
Bir ev hissesinin satışı ⁴⁷	29 kuruş	Ekim 1624
Avlusu ve diğer unsurları olan bir evin satışı ⁴⁸	150 riyal kuruş	Eylül 1627
Harebe ve mâmur olan evlerin satışı ⁴⁹	10 riyal kuruş	Nisan 1632
İki evin avlusu ve harebe yerleri ile satışı ⁵⁰	50 riyal kuruş	Mayıs 1632
Bir evin avlusu ve diğer bütün unsurları ile birlikte satışı ⁵¹	14 riyal kuruş	Ağustos 1623
Bir evin satışı ⁵²	38 riyal kuruş ile 1 gümüş kemer kuşak karşılığında	Mayıs 1633
Sofası, hazine üstündeki odası ve avlusu olan bir evin satışı ⁵³	60 riyal kuruş	Ekim 1633
Bir harebe evin satışı ⁵⁴	5 riyal kuruş	Aralık 1636
Bir evin satışı ⁵⁵	17 riyal kuruş	Ocak 1637
Bir evin satışı ⁵⁶	12 riyal kuruş	Eylül 1637
Bir evin satışı ⁵⁷	20 riyal kuruş	Eylül 1639
Bir odası, sofası, tâbhâne örtmesi, kenefi, karlığı ve avlusu olan bir evin satışı ⁵⁸	69 kuruş hurda hesabı	Ocak 1664
Bir odası, örtmesi, sofası, kenefi ve avlusu olan bir evin satışı ⁵⁹	29 riyal kuruş ve bir miktar siyah çukanın bulunduğu bazı eşyalar karşılığında	Nisan 1664
İki evin satışı ⁶⁰	80 riyal kuruş	Haziran 1664
Kale duvarına bitişik evlerin satışı ⁶¹	53 hurda kuruş	Temmuz 1664
Bir sofa, kış damı, avlusu, eyvânı, alt ve üst kat odaları, ahır ve samanlığı olan bir evin satışı ⁶²	80 esedi kuruş	Mayıs 1671
Bir sofa, kış damı, kenefi ve avlusu olan bir evin satışı ⁶³	70 esedi kuruş	Eylül 1672
Bazı ev hisselerinin satışı ⁶⁴	80 esedi kuruş ile bazı eşyalara karşılık olarak	Ocak 1673

Kale Camii'nin etrafı gündelik hayatın idame edildiği önemli bir merkezdi. Caminin çevresinde çok sayıda ticarethane, dükkân ve atölye vardı⁶⁵. Ayrıca burada *kal'a bâzârı* adıyla anılan bir alan da bulunmakta olup, burada ticari faaliyet gösteren dükkânlar vardı⁶⁶.

⁴⁶ HŞS, nr. 386, s. 128/b.1.

⁴⁷ HŞS, nr. 383, s. 52/b.4.

⁴⁸ HŞS, nr. 38244-III, s. 102/b.2.

⁴⁹ HŞS, nr. 181, s. 24/b.1.

⁵⁰ HŞS, nr. 181, s. 32/b.7.

⁵¹ HŞS, nr. 386, s. 112/b.3.

⁵² HŞS, nr. 386, s. 128/b.1.

⁵³ HŞS, nr. 386, s. 198/b.2.

⁵⁴ HŞS, nr. 384, s. 15/b.1.

⁵⁵ HŞS, nr. 384, s. 15/b.2.

⁵⁶ HŞS, nr. 384, s. 119/b.4.

⁵⁷ HŞS, nr. 38244-II, s. 59/b.3.

⁵⁸ HŞS, nr. 368, s. 31/b.2.

⁵⁹ HŞS, nr. 368, s. 54/b.2.

⁶⁰ HŞS, nr. 368, s. 77/b.1.

⁶¹ HŞS, nr. 368, s. 88/b.2.

⁶² HŞS, nr. 38244-I, s. 104/b.3.

⁶³ HŞS, nr. 362, s. 79/b.1.

⁶⁴ HŞS, nr. 362, s. 119/b.1.

⁶⁵ Veli Sevin-Necla Arslan Sevin-Haydar Kalsen, *Harput Kale Mahallesinde Osmanlı Yaşamı*, s. 123,153.

Kale Mahallesi'nde ekonomik bakımdan oldukça zengin kişiler de oturuyordu. Bunların bir kısmı ticaret ve nakit paralarını işletmek suretiyle zenginleşmişlerdi. Mesela Halil Çelebi bin Gülabi ve kardeşi Osman Çelebi hem gayri menkul hem de nakit bakımından oldukça varlıklı kişilerdi. Bu varlıklı kardeşler, bir dönem gayrimenkul ve nakit gelirlerini ortaklaşa idare ederlerken, daha sonra mallarını ayırarak bu birlikteliğe son vermişlerdir⁶⁷.

Halil Çelebi, Harput'un önde gelen tacirlerinden biriydi. Yaptığı ticaret sadece Harput ile sınırlı olmayıp Pertek ve Sağman Sancaklarına yağ, bal vb. gıda maddeleri gönderdiği gibi, Harput ve çevre kazalarda ikamet eden Müslim ve gayrimüslimlere de yüklü miktarlarda borç para veriyordu. Mesela 1625 yılında Sağman Sancağı'ndan bazı gayrimüslimler sekiz ay vade ile Halil Çelebi'den 26 batman yağ ve 18 batman bal ile 30 riyal kuruş borç almışlardır⁶⁸. Yine bu tarihte Halil Çelebi Sağman Sancağı'ndan farklı kişilere de 107 riyal kuruş borç vermiştir⁶⁹. Ayrıca Pertek Sancağı'ndan bazı şahıslar da dokuz ay vadeyle iki batman yağ ile birlikte 62 riyal kuruş Halil Çelebi'den borç almışlardır⁷⁰. 1632 yılına ait başka bir örnekte ise Usta Ahmed adlı kişi Halil Çelebi'ye Müridi Nahiyesi'nde bulunan bağımlı meyveli ve meyvesiz ağaçları ve içerisinde bulunan evini ve suyunu 200 riyal kuruşa bir yıllığına *bey bi'l-vefâ*⁷¹ yöntemiyle satmıştır⁷². 1637 yılına ait başka bir belgeden ise, Harput'a bağlı Monla adlı köyün sakinlerinden Abdal Beyoğlu İsmail Bey'in Halil Çelebi'den dört ay vade ile 260 riyal kuruş borç aldığı ve borcuna karşılık olarak da aynı köyde bulunan bazı gayrimenkullerini (bağ, bahçe, ev ve tarlasını) ona rehin olarak bıraktığını öğrenmekteyiz⁷³.

Yine Kale mahallesinde ikamet eden kapıkulu sipahilerinden Osman Bey de variyetli biriydi. Osman Bey ise nakit gelirlerini *merâbilik* anlaşmasıyla işleterek kazanç elde ediyordu⁷⁴. Bu usulle Osman Bey 1639 yılında Tilenzid adlı köyde ikamet eden Resul, Timurtaş, Osman, Oruç, Yusuf, İnebey, Hızır ve Kalo adlı şahıslara toplam olarak 495 kuruş borç vermiştir⁷⁵.

Kale içinde ikamet eden diğer varlıklı biri ise Hüseyin Çelebi bin Haydar idi. Nitekim Hüseyin Çelebi, 1654 yılında Kuzabad Nahiyesi'nde bulunan bir mezrasını 1100 riyal kuruş karşılığında Abdal Beşe bin Mevlüd adlı kişiye satmıştır⁷⁶.

3. Dini Yapılar

Kalede, Kale Camii⁷⁷ ve Hüseyin Ağa Camii⁷⁸ adlarını taşıyan iki ayrı ibadethane bulunmaktaydı. Kale Camii'nin yapım tarihi hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Fakat son

⁶⁶ Mesela 1624 yılında Kale sakinlerinden Kasım bin Hüseyin adlı şahıs kale pazarındaki dükkânında bulunduğu sırada Ahmed Bey bin Abdullah adlı sipahinin hizmetkârı olan Halil adlı şahsın, dükkânını basarak kendisini yaraladığını bildirerek mahkemeden keşif talebinde bulunmuştur. Yapılan keşif sonucunda, Kasım'ın haklı olduğu anlaşılınca, Kale dizdanı Ahmed Bey'den hizmetkârını yakalayıp, teslim etmesini istemiş; Ahmed Bey de hizmetkârına kefil olduğunu beyan edip, Kasım'ın bu yara ile vefat etmesi halinde kan parasını ödeyeceğini, vefat etmediği takdirde ise kendisine merhem parası vereceğini taahhüt etmiştir. *HŞS, nr. 383, s. 46/b.3; HŞS, nr. 383, s. 47/b.1.*

⁶⁷ *HŞS, nr. 38244-II, s. 1/b.1.*

⁶⁸ *HŞS, nr. 383, s. 145/b.3.*

⁶⁹ *HŞS, nr. 383, s. 133/b.2.*

⁷⁰ *HŞS, nr. 383, s. 154/b.2.*

⁷¹ Bu uygulamada, sermaye sahipleri verdikleri borç karşılığında bir güvence ve kazanç elde ediyorlardı. Şayet vade sonunda alınan borç geri ödenirse, satın alınan gayrimenkuller de sahibine geri veriliyordu. Bkz. Tahsin Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği*, Ankara, 2003, s. 71.

⁷² *HŞS, nr. 386, s. 2/b.3.*

⁷³ *HŞS, nr. 384, s. 51/b.2.* Verilen bu örneklerin dışında, Halil Çelebi'nin farklı kişilere borç verdiği dair başka örnekler de vardır. Bkz. *HŞS, nr. 386, s. 214/b.1; HŞS, nr. 386, s. 149/b.2; HŞS, nr. 386, s. 151/b.1; HŞS, nr. 386, s. 151/b.2; HŞS, nr. 386, s. 151/b.3.*

⁷⁴ Bu yöntemde, nakte ihtiyacı olan kişiler almış olduğu borç karşılığında bazı gayrimenkullerini rehin olarak bırakıyorlardı. Ancak, teminat olarak alınan bu gayrimenkuller işletilmek şartıyla tekrar sahiplerine iade ediliyor, bu yolla gayrimenkullerden elde edilen gelirler alacaklı ve borçlu arasında yapılan anlaşmaya göre taksim ediliyordu. Böylece bir taraftan emek diğer taraftan sermaye olmak üzere, kâr ortaklığı üzerine tesis edilen bir anlaşma yapılıyordu. Borç geri ödenince de bu sözleşme son buluyordu. Merâbilik anlaşması hususunda muhtelif örnekler için bkz. *HŞS, nr. 38244-III, s.93/b.3; HŞS, nr. 385, s. 35/b.2; HŞS, nr. 38244-IV, s. 16/b.3; HŞS, nr. 368, s. 23/b.2.*

⁷⁵ *HŞS, nr. 38244-II, s. 24/b.1.*

⁷⁶ *HŞS, nr. 324, s. 220/b.3.*

yıllarda cami tabanında yapılan kazılarda çıkan buluntulardan hareketle caminin Artuklu döneminde yapıldığı tahmin edilmektedir⁷⁹. Kale Camii hakkında kaynaklarda fazla bir bilgi yoktur. Bölgeyi ziyaret eden Evliya Çelebi de Seyahatname'sinde sadece caminin minaresinin olmadığından bahsetmiştir⁸⁰.

Kale Camii vakfının gelirleri 16. yüzyılda olduğu⁸¹ gibi 18. yüzyılda da ekseriyetle köy ve mezra gelirlerinden meydana geliyordu⁸². Bu sebepten, 17. yüzyılda caminin vakıf gelirlerinin mühim bir kısmının yine bu gelirlerden meydana geldiği söylenebilir. Bununla birlikte, 17. yüzyılda bazı çarşılarda bulunan dükkânların kira gelirleri de cami vakfına aktarılmaktaydı. Mesela 1679'da Nalçacı Çarşısı'nda olan cami vakfına ait bir dükkân, vakfin mütevellisi tarafından üç nügi don yağ karşılığında kiraya verilmiştir⁸³. Cami vakfından ücretlerini alan müteveli⁸⁴, nâzır⁸⁵, câbi⁸⁶ imam⁸⁷, hatip⁸⁸, müezzin⁸⁹, cüzhan⁹⁰ ve aşırhan⁹¹ gibi çeşitli görevliler de vardı. Bu vazifelilerin bir kısmı cami ve vakfında uzun yıllar hizmet etmişlerdir. Mesela 1655'te Kadı Ahmed arzıyla mütevellilik görevine getirilen Mehmed adlı şahsın, 1679 yılında da görevini yürütmekteydi⁹². Yine camide 1639 yılında hatiplik görevini yürüten Ahmed Efendi⁹³ 1654 yılında⁹⁴ da vazifesinin başındaydı. Adı geçen Ahmed Efendi, 1670'te artık vazifesini yapamayacak kadar yaşlı olması nedeniyle, kale dizdarı Ömer'in arzıyla yerine Monla Mahmud atanmıştır⁹⁵. Monla Mahmud da hatiplik vazifesini 1679'da vefat edinceye kadar dokuz yıl sürdürmüş ve yerine Seyyid Hasan atanmıştır⁹⁶.

Kale içinde hizmet veren bir diğer cami de Hüseyin Ağa Camii'dir. Ancak bu cami hakkında bugüne kadar yapılan çalışmalarda herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Ayrıca 17. yüzyılın ortalarında Harput'u ziyaret eden Evliya Çelebi de bu yapıdan hiç bahsetmemiştir. Bu nedenle, Hüseyin Ağa Camii'nin 17. yüzyılın sonlarında ya da 18. yüzyılın başlarında Hüseyin Ağa adında biri tarafından inşa ettirildiğini söyleyebiliriz. Fakat Hüseyin Ağa'nın kimliği konusunda herhangi bir bilgiye sahip değiliz.

1701 yılında Hüseyin Ağa Camii'nde hatiplik vazifesini yürüten Mehmed, görevini oğlu Seyyid Abdullah'a bırakmıştır. Yine aynı yıl camide vaizlik görevinde bulunan Şeyh Mehmed'in ölümü üzerine ise yerine Seyyid İbrahim tayin edilmiştir⁹⁷.

⁷⁷ VGMA, HD, nr.1158, s. 201, 202.

⁷⁸ VGMA, HD, nr. 1098, s. 186.

⁷⁹ Veli Sevin-Necla Arslan Sevin-Haydar Kalsen, *Harput Kale Mahallesinde Osmanlı Yaşamı*, s. 117-119.

⁸⁰ Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zıllı, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 3, s. 135.

⁸¹ Bkz. Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s. 210.

⁸² "Harput'da vâki' Kal'a câmi-i şerifinin vakfı ekseri kurâ ve mezârî' olmağla bir kâtib nasb ve ta'yin olunmak lâzım ve mühim olmağın müceddeden yevmi dört akçe vazife ile Seyyid Mehmed Sadık Halife'ye 'inâyet buyruldu", *VGMA, HD, nr. 1090*, s. 49.

⁸³ HŞS, nr. 324, s. 127/b.2.

⁸⁴ HŞS, nr. 385, s. 158/b.2.

⁸⁵ M. Ali Ünal, "1646 (1056) Tarihli Harput Kazâsı Avâız Defteri", s. 24.

⁸⁶ HŞS, nr. 383, s. 176/b.1.

⁸⁷ HŞS, nr. 384, s. 89/b.3.

⁸⁸ HŞS nr. 38244-II, s. 22/b.3.;

⁸⁹ HŞS, nr. 324, s. 218/b.3.

⁹⁰ HŞS, nr. 331, s. 210/b.3.

⁹¹ HŞS, nr. 278, s. 84/b.2.

⁹² HŞS, nr. 385, s. 158/b.2.; HŞS, nr. 324, s. 122/b.2.

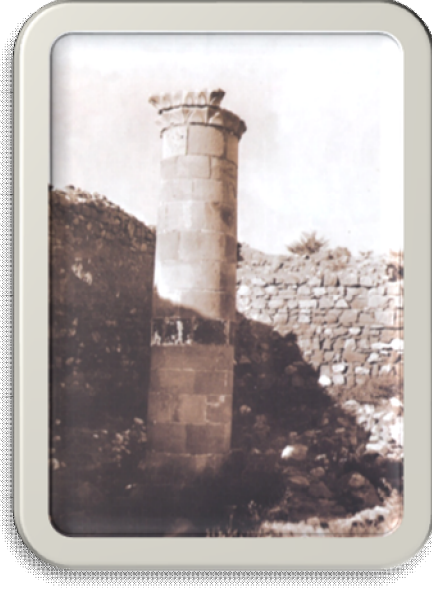
⁹³ Belgenin şühûdu'l-hâl listesinde yer alan Monlâ Ahmed için "el-hatib-i kal'a" ifadesi kullanılmıştır. Bkz. *HŞS nr. 38244-II*, s. 22/b.3.

⁹⁴ HŞS, nr. 324, s. 218/b.3.

⁹⁵ HŞS, nr. 362, s. 156/b.2.

⁹⁶ HŞS, nr. 324, s. 122/b.2.

⁹⁷ VGMA, HD, nr. 1098, s. 186.

Resim 3: 1950'li yıllarda Kale Camii'nin kalıntısı (Kaynak: Geçmişten Günümüze Fotoğrafların Diliyle Elazığ, Editör: Mehmet Karaaslan, Elazığ, 2011, s. 103)

Resim 4: Doğudan Kale Camii'nin Genel Görünümü (Kaynak: Veli Sevin-Necla Arslan Sevin-Haydar Kalsen, *Harput Kale Mahallesiinde Osmanlı Yaşamı*, s. 112)

4. Kalede Çalışan Askeri Görevliler

1523 yılında Harput Kalesi'nde 42 müstahfız ve 42 azebândan oluşan bir askeri kuvvet bulunmaktaydı. 1579 yılında kalede görev yapan hisar eri (müstahfız) ve azebanın toplam sayısı ise 120 idi. Ancak bu neferlerin yarısından fazlasının kaleden ayrılması sebebiyle, asker mevcudu 58'e düşmüş, bundan dolayı kalenin muhafazasında aksaklıklar meydana gelmiştir⁹⁸.

17. yüzyılda kale görevlileri arasında bir dizdar ile topçular ve kale erleri bulunmaktaydı⁹⁹. Ayrıca dizdarın yardımcısı olarak bir kethüda da görev yapmaktaydı¹⁰⁰. Fakat 1663 yılında Harput

⁹⁸ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s. 48-49.

⁹⁹ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 3, s. 135.

¹⁰⁰ Mesela 1659 yılında kalenin dizdarı Hüseyin Ağa, kethüdası ise Ali adında biri idi. Bkz. *HŞS, nr. 38244-IV*, s. 35/b.2.

Kalesi'nde görev yapması gereken askerlerin çoğu gerçekte mevcut değildi (*nâ mevcûd*) ya da beratsız olarak çalışıyordu. Bundan dolayı, neferlerin yoklanarak mevcut olanların tespit edilmesi ve beratsız çalışan neferlerin de ayrı defterlerde kaydının tutulması için merkezden bir görevli gönderilmiştir¹⁰¹.

Kaledeki kethüdâ, bölükbaşı, topçular ve hisarerleri gibi askeri kuvvetlerin emir ve komutasından sorumlu olan dizdar, kaleyi ilgilendiren her konuda sorumluluk sahibiydi. Kalenin bakımı, onarımı¹⁰² ve muhafazası ile kalede saklanan değerli eşyaların korunması ve hapisane gibi birçok konuda sorumluluğu vardı¹⁰³. Ayrıca kale halkının dinî ihtiyaçlarıyla ilgilenen hatip, imam, müezzîn ve cüzhan gibi görevlilerin de tayininde yetki sahibi olup, kale dahilinde bulunan camiye yapılan görevlendirmeler genellikle dizdarın arzı ile yapılmaktaydı¹⁰⁴.

Dizdarların askeri ve idari sorumluluklarının dışında, dinen yasaklı içeceklerin tüketilmesini engellemek gibi vazifesi de vardı. Dizdar bu vazifesini, aldığı istihbarat neticesinde ya da kuşkulandığı evlere baskınlar yaparak yerine getirirdi. Mesela 1655 yılında kale sâkinlerinden Bekir bin Müezzîn Hasan'ın evinde içki meclisi kurularak şarap içildiği ihbar edilmiş; kale dizdarı Hüseyin Ağa bu eve baskın düzenleyerek İmamzâde Süleyman ve Bekir'i şarap içerken yakalamıştır¹⁰⁵.

Kalenin güvenliğinin ve asayişinin sağlanması hususunda dizdarın yardımcı olan kale kethüdâsı ile müstahfızlar da görev yapmaktaydı. Dizdarın emri altında çalışan bu vazifelilerin atamasında ve azillerinde yine dizdar etkiliydi. Görevlerini suistimal ettiklerinde ya da bir yolsuzluğa bulaştıklarında dizdarın arzıyla görevden alınırlardı¹⁰⁶.

Kapukulu taifesinden olup, savaşlarda yararlılık gösteren askerlere de kethüdalık vazifesi veriliyordu. Bu çeşit atamalarda, kapıkulu mensubu olan askerin ulufesini hazineye bırakması zorunluluğu vardı. Mesela ulufeciyân-ı yesârdan olup 99. Bölükte günlük on akçe ulufe ile görev yapan Ebubekir, Bağdat Seferinde gösterdiği yararlılıktan dolayı, 1639 yılında ulufesini hazineye bırakması şartıyla, günlüğü sekiz akçe ücretle Harput Kalesi'ne kethüda olarak atanmıştır¹⁰⁷. Dolayısıyla Harput Kale kethüdalığı vazifesine tayin edilen şahsa 17. yüzyılda günlük olarak sekiz akçe ücret ödendiği de anlaşılmaktadır. Nitekim 1653'te Ali bin Hasan da günlük sekiz akçe ücret ile Harput kale kethüdâsı olarak atanmıştır¹⁰⁸.

Kalede görevli olan müstahfızlar, askeri bir fonksiyon icra etmekten ziyade buldukları şehrin veya bölgenin güvenliğini korumakla mükellef idiler. Bunların başlıca görevleri, devlete ait menkullerin saklandığı hazinenin yanı sıra zahirenin muhafaza edildiği ambarların ve askeri malzemelerin tutulduğu cephanelik ile suçluların kapatıldığı zindanın bulunduğu kaleyi beklemektir¹⁰⁹.

¹⁰¹ HŞS, nr. 368, s. 184/b.2.

¹⁰² Mesela 1633 yılında yaşandığı için mimarlık vazifesini bırakan Hacı Bayram adlı kişinin yerine kale dizdarı Mustafa'nın arzı mucebince günlüğü altı akçe ücretle Ahmed adlı başka biri atanmıştır (HŞS, nr. 386, s. 351/b.3). Daha sonraki yıllarda bu görevi gayrimüslim mimarların yürüttüğü de görülmektedir. Mesela günlük üç akçe ücretle bu vazifede bulunan Hacik adlı gayrimüslim, 1731 yılında görevini oğlu Melânis'e bırakmıştır. VGMA, HD, nr. 1093, s. 223.

¹⁰³ Yusuf Oğuzoğlu, "Dizdar", DİA, 9, s. 481.

¹⁰⁴ Mesela 1670 tarihli bir berat kaydından anlaşıldığına göre, günlük iki akçe ücretle camide hatip ve cüzhânlık görevini yürüten Ahmed yaşandığı için Harput Kale Dizdarı Ömer'in arzıyla yerine Monla Mahmud atanırken (HŞS, nr. 362, s. 156/b.2) 1690 yılında ise Kale Camii'nde imamlık görevini yürüten Hüseyin'in görevini bırakması sebebiyle yerine yine kale dizdarı İsmail'in arzıyla Hüseyin adında başka biri atanmıştır. VGMA, HD, nr. 1098, s. 185.

¹⁰⁵ HŞS, nr. 385, s. 54/b.2.

¹⁰⁶ HŞS, nr. 385, s. 32/b.2; HŞS, nr. 385, s.159/b.3.

¹⁰⁷ HŞS, nr. 38244-II, s. 141/b.1.

¹⁰⁸ HŞS, nr. 324, s. 250/b.3.

¹⁰⁹ Komisyon, "Müstahfız", DİA, 32, Ankara, 2006, s. 109-110. Ayrıca bkz. Mark L. Stein, *Osmanlı Kaleleri Avrupa'da Hudud Boyları*, Ankara, 2006, s. 79,81.

Harput kalesinde müstahfızlık vazifesi, irsiyet üzere olup askeri kökenden gelen ailelerin çocuklarına verilmekteydi. Fakat bazı dönemlerde kale dizdarları bu hususa uymayarak *kuloğlu* olmayan kişilerin (mesela esnaftan olanların) de bu vazifeye tayin edilmesi için arzda bulunmuşlardır. Böylelikle, ehil olmayan ve işin gereğini tam olarak yerine getiremeyen çok sayıda kişi de bu vazifeye getirilmiş ve bu husus tartışmalara neden olmuştur¹¹⁰.

Harput Kalesi'nde dizdar, kale kethüdası ve müstahfızların dışında topçular da görev yapmaktaydı. Mesela 1627 yılında kalede topçu olarak el-Hac Süleyman adlı birinin ismi geçmektedir. Ayrıca topçuların âmiri olarak bir topçubaşı da olup, bu görevi de aynı tarihte Ömer isminde biri yürütüyordu¹¹¹.

Sonuç

Bugün Elazığ ili sınırları içerisinde yer alan ve şehir merkezine yaklaşık olarak 5 km uzaklıkta olan Harput Kalesi eski çağlardan itibaren mühim bir müdafaa merkezi olmuş ve bölgenin düşman saldırılarına karşı korunmasında önemli görevler üstlenmiştir. Ancak Osmanlı döneminde sınırların Van'ın ötesine ulaşması ile birlikte kalenin askeri açıdan ehemmiyeti de azalmıştır.

17. yüzyılda şehrin asayiş ve güvenliğini sağlamak için burada küçük bir askeri birlik görev yapmaktaydı. Fakat kale askeri ve idari açılardan çok sayıda görevin yürütüldüğü bir merkez özelliğini taşımaktaydı. Silah ve mühimmat gibi askeri malzemelerin korunduğu cephanelik, nakit gelirler ile zahirenin muhafaza edildiği ambar ve suçluların hapsedildiği zindan burada bulunmaktaydı.

Kalede gündelik hayatın cereyan ettiği Kale Mahallesi adında bir yerleşim alanı vardı. Bu mahallede çoğunlukla kalede vazifeli olan askeri görevliler aileleriyle birlikte oturuyorlardı. Ayrıca sivil halkın da ikamet ettiği bu mahallede, gayrimüslimlere ait evler de bulunmaktaydı. Genellikle avlulu ve tek katlı olan evlerin yanı sıra çift katlı ve kullanım alanları daha fazla olan evler de vardı. Bütün bu evlerin fiyatları kullanım alanına ve özelliğine göre değişiklik gösteriyordu. Kale Mahallesinde yer alan ortalama bir evin fiyatı 20-50 kuruş arasında değişiyordu. Ancak kalede daha yüksek fiyatlara satılan evler de vardı.

Mahallede günlük ibadetlerin yapıldığı Kale ve Hüseyin Ağa adında iki cami bulunmaktaydı. Kale Camii'nin çevresi aynı zamanda bir ticaret merkezi özelliğini taşıyordu. Ayrıca kalede, Kale Pazarı adıyla anılan ve dükkânların bulunduğu bir ticari alan da vardı. Harput'un bir kısım esnafı da Kale mahallesinde oturmaktaydı. Bunlar, yağ ve bal gibi gıda ürünlerini çevre kazalara sattıkları gibi, yine Harput ve çevre kazalarda ikamet eden Müslüman ve gayrimüslimlere borç para vermek suretiyle onlarla bazı ticari ortaklıklar kurup kazanç elde etmeye çalışıyorlardı.

Harput Kalesi'nde dizdar ve kale kethüdasının yanı sıra, müstahfız ve topçular gibi askerler de görev yapmaktaydı. Kalenin güvenliği ve asayişinden sorumlu olan bu görevlilerin dışında, kalenin bakım ve onarımıyla ilgilenen bir mimarı da vazife yapıyordu. Yine kaledeki camilerde, imam, hatip, müezzin, cüzhan ve vaiz gibi dini görevliler ile nazır, müteveli ve cabi gibi vakıf yöneticileri ve çalışanları da vardı. Ayrıca gece ve gündüz hizmet gören çalgıcı mehterler de kalede bulunmaktaydı.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

1.1. Harput Şer'iyeye Sicilleri (HŞS)

Milli Kütüphane'de Bulunanlar: 181, 278, 324, 331, 362, 368, 383, 384, 385 ve 386 numaralı defterler.

A.Ü. İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi'nde Bulunanlar: 38244-I, 38244-II, 38244-III ve 38244-IV demirbaş numaralı defterler.

¹¹⁰ HŞS, nr. 384, s. 166/b.3; HŞS, nr. 181, s. 95/b.2.

¹¹¹ HŞS, nr. 38244-III, s.187/b.1.

1.2. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi Hurufat Defterleri (VGMA HD)

1090, 1093, 1098 ve 1158 numaralı defterler.

2. Seyahatnameler

Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zilli, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 3. Kitap, (Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), İstanbul 1999.

3. Araştırma ve İncelemeler

ARDIÇOĞLU, Nureddin, *Harput Tarihi*, İstanbul, 1964.

AYDÜZ, Salim, *Taphâne-i Amire ve Top Döküm Teknolojisi*, Ankara, 2006.

DANIK, Ertuğrul, *Ortaçağ'da Harput*, Ankara, 2001.

DARKOT, Besim, "Harput", *İA*, V/1, Eskişehir, 1997, s. 296-299.

EYİCE, Semavi, "Kale", *DİA*, 24, Ankara, 2001, s. 234-242.

HAYLİ, Selçuk, "Tarihi Coğrafya Açısından Harput Şehrinin Fonksiyonları ve Etki Sahası", *Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu*, I, Elazığ, 2005, s. 287-304.

KEEGAN, John, *Savaş Sanatı Tarihi*, (Çev. Selma Koçak), İstanbul, 2007.

Komasyon, "Müstahfiz", *DİA*, 32, Ankara, 2006, s. 109-111.

KUBAN, Doğan, "Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", *Vakıflar Dergisi*, 7, Ankara, 1968, s. 53-73.

KÜPELİ, Özer, *Osmanlı-Safevi Münasebetleri (1612-1639)*, İstanbul, 2014.

KÜTÜKOĞLU, Bekir, *Osmanlı-İran Siyâsî Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul, 1993.

OĞUZOĞLU, Yusuf, "Dizdar", *DİA*, 9, Ankara, 1994, s. 480-481.

PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, İstanbul, 1983.

SAMİ, Şemseddin, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul, 1989.

SEVGİN, Nazmi, *Anadolu Kaleleri*, Ankara, 1959.

SEVİN, Necla, SEVİN, Veli, Kalsen, Haydar, *Harput İç Kale Mahallesi Osmanlı Yaşamı*, İstanbul, 2011.

STEIN, Mark L, *Osmanlı Kaleleri Avrupa'da Hudud Boyları*, (Çev. Gül Çağalı Güven), İstanbul, 2007.

SUNGUROĞLU, İshak, *Harput Yollarında*, I-II, İstanbul, 2013.

ŞENGÜL, M. Taner, *Harput Platosunda Doğal Ortam-İnsan İlişkileri ve Doğal Çevre Planlaması*, Elazığ, 2012.

TONBUL, Saadettin, "Coğrafi Faktörlerden Yer şekillerinin Harput'un Kuruluşu, Gelişmesi ve Şehrin Yer Değiştirmesi Üzerine Olan Etkileri", *Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu*, 1, Elazığ, 2013, s. 81-92.

UZUN, Celalettin, "IV. Murad Dönemi Bağdad Seferleri Sırasında Harput Sancağı'nın Üslendiği Rol", *Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu*, 2, Elazığ, 2013, s. 755-764.

ÜNAL, Mehmet Ali, "1646 (1056) Tarihli Harput Kazâsı Avârız Defteri", *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, XII, İzmir, 1997, s. 9-73.

ÜNAL, Mehmet Ali, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Ankara, 1989.

YILDIRIM, Recep, "Harput Elazığ Yöresinin Tarihi Coğrafyası" *Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu*, 1, Elazığ, 2013, s. 297-306.